

TAR 253 MEMLÛK DEVLETİ TARİHİ DERS NOTLARI

Doç. Dr. Mustafa UYAR

DTCF
TARİH

İÇİNDEKİLER

MEMLÛK KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	2
MEMLÛK TARİHİNİN KAYNAKLARI.....	6
EYYÛBÎLER DEVRİ'NDE MEMLÛKLER	7
BAHRÎ MEMLÛKLERİN KURULUŞU.....	7
<i>el-Memâlik el-Bahriyye'nin Haçlıları Yenmesi</i>	8
EYYÛBÎ DEVLETİ'NİN SONU	8
EL-MELİKE İSMETÜDDİN ÜMM-i HALİL ŞECERÜDDÜRR'ÜN SALTANATI (1250)	9
EL-MEMÂLİK EL-BAHRİYYE (BAHRÎ MEMLÛKLAR) (1250-1382).....	11
EL-MELİK EL-MU'İZZ İZZEDDİN AYBEK ET-TÜRKMÂNÎ (1250-1257)	11
EL-MELİK EL-MANSÛR NÛREDDİN ALİ B. AYBEK (1257-1259).....	12
EL-MELİK EL-MUZAFFER SEYFEDDİN KUTUZ (1259-1260).....	13
<i>Aynu Câlût Savaşı (1260)</i>	13
EL-MELİK EZ-ZÂHİR RÛKNEDDİN BAYBARS EL-BUNDUKDÂRÎ (1260-1277).....	15
<i>Baybars Devri'nde Memlûk-İlhantı Münasebetleri</i>	16
<i>Memlûk-Haçlı Münasebetleri</i>	16
<i>Antakya'nın Fethi (1268)</i>	16
EL-MELİK ES-SA'İD NÂSİREDDİN MUHAMMED BERKE KAĞAN (1277-1279)	18
EL-MELİK EL-ÂDİL BEDREDDİN SÜLEMİŞ (1279).....	18
EL-MELİK EL-MANSÛR SEYFEDDİN KALAVUN EL-ELFÎ (1279-1290).....	18
KALAVUN HANEDANI DÖNEMİ.....	20
EL-MELİK EL-EŞREF SELÂHADDİN HALİL B. KALAVUN (1290-1293)	20
<i>Suriye'nin Haçlı Kalıntılarından Temizlenmesi</i>	20
EL-MELİK EN-NÂSİR NÂSİREDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (1293-1294) (I. SALTANATI).....	21
EL-MELİK EL-ÂDİL ZEYNEDDİN KETBOĞA (1294-1296).....	23
EL-MELİK EL-MANSÛR HÛSÂMEDDİN LAÇIN (1296-1298)	23
EL-MELİK EN-NÂSİR NÂSİREDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (1299-1309) (II. SALTANATI).....	24
EL-MELİK EL-MUZAFFER RUKNEDDİN BAYBARS EL-ÇAŞNİGİR (1309-1310).....	24
EL-MELİK EN-NÂSİR NÂSİREDDİN MUHAMMED B. KALAVUN (1310-1341) (III. SALTANATI)	26
EL-MELİK EN-NÂSİR NÂSİREDDİN MUHAMMED'İN OĞULLARININ SALTANATI (1341-1361)	26
EL-MELİK EN-NÂSİR NÂSİREDDİN MUHAMMED'İN TORUNLARI DEVRİ (1361-1382)	27
EL-MEMÂLİK EL-BURCİYYE (BURCÎ MEMLÛKLER) VEYA EL-MEMÂLİK EL-ÇERÂKİSE (ÇERKEZ MEMLÛKLERİ) 1382-1517	29
ÇERKEZ MEMLÛKLERİNİN MENŞEİ VE TEŞEKKÛLÜ	29
KALAVUN'UN OĞULLARI VE TORUNLARI DÖNEMİNDE EL-BURCİYYE'NİN FAALİYETLERİ.....	30
BERKÛK VE BURCÎ MEMLÛKLERİN SALTANATI ELE GEÇİRMESİ.....	31
EL-MELİK EZ-ZÂHİR EBÛ SA'İD SEYFEDDİN BERKÛK B. ANAS (1382-1399).....	32
EL-MELİK EN-NÂSİR ZEYNEDDİN EBUSSÂDÂT FEREC B. BERKÛK (1399-1405) (I. SALTANATI).....	34
EL-MELİK EL-MÛ'EYYED EBU'N-NASR SEYFEDDİN ŞEYH EL-MAHMÛDÎ (1412-1421).....	35
EL-MELİK EL-EŞREF SEYFEDDİN BARS BAY (1422-1438).....	36
<i>Kıbrıs'ın Fethi</i>	36
EL-MELİK EZ-ZÂHİR SEYFEDDİN ÇAKMAK (1438-1453)	36
<i>Rodos Seferi</i>	36
EL-MELİK EL-EŞREF SEYFEDDİN KAYITBAY (1468-1496).....	38
MEMLÛK DEVLETİ'NİN SONU	39
EL-MELİK EL-EŞREF EBU'N-NASR KANSÛH EL-GÛRÎ (1501-1516)	39
<i>Merc-i Dâbık Savaşı (24 Ağustos 1516)</i>	41
II. TUMANBAY DÖNEMİ (1516-1517)	43
<i>Reydâniye Savaşı (23 Ocak 1517)</i>	44

Memlûk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

Memlûk (مملوك çoğulu: *memlûkûn* مملوكون ve *memâlîk* مماليك), Arapça *me-le-ke* (ملك) fiil kökünden türemiş bir ism-i mefûl olup, sözlük anlamı “mâlik olunan şey”, “efendisinin temellükü altında bulunan köle” demektir. Bu kelimenin menşei muhtemel olarak Kur’an-ı Kerim’in müteaddit ayetlerindeki ibareler olup burada cins ayırt edilmeksizin, kadın-erkek bütün köleler ima edilmektedir. Çeşitli İslâm ülkelerinde memlûk yerine *gulâm* (غلام) ve Kuzey Afrika’daki siyahîlere için ise *abîd* (عبيد) kelimeleri kullanılmıştır.

Fakat *memlûk* kelimesi zamanla İslâm tarihinde terimsel bir anlam kazanmış ve “*harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle yapılan beyaz insan*”ı ifade eder olmuştur. Bu anlamı ile *memlûk* artık “hükümdar veya emîrlerin muhafız birliklerinde görev yapan özel ve hukuki bir statüye sahip asker”i ifade etmektedir. Bunların kurdukları Devlete de *Devletü’l-Memâlîk* (Memlûk Devleti) denilmiştir.

Muhafız birliklerinde görev yapan, kendilerine has içtimaî ve hukukî statüye sahip memlûkler, bir tür *profesyonel asker* niteliğinde İslâm toplumuna girmişler ve zamanla siyasi iktidarları ele geçiren bir güç halini almışlardır. Bunu gerçekleştiren köle olmalarını yadırgamamışlar, hatta ulaştıkları konumu bir eleme ve seçilme sonucunda elde ettikleri için *memlûk* kimliğini bir imtiyaz ve asalet belirtisi olarak görmüşlerdir. Memlûk sınıfına dâhil olmak için bazı önemli kriterler bulunmaktadır. Bunların başta geleni, İslâm âlimlerinin uygun bulduğu kölelik statüsünde ve beyaz ırktan olmaktır. Memlûklar, genellikle Kafkaslardan ve Orta Asya bozkırlarından gelen ve “Türk” diye adlandırılan kavimlerden seçilirdi. Etiyopyalı, Batı Afrikalı ve Hintli hadımlar *memlûk* statüsünde olmayıp bunlar, memlûklerin hizmetindeki unsurlardı.

Hz. Peygamber (571-632) ve Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) devrinde İslâm ordusu Arap asıllı askerlerden meydana geliyordu. Fetihlerle birlikte Araplar dışında İslâm’a girenlerin sayısında hızlı bir artış görüldü. Yeni Müslüman olanlardan İranlılar ve Kıptîler, gönüllü veya ücretli asker konumunda orduya katıldılar. Emevîler döneminde başta Türk, Berberî ve İranlılar olmak üzere Arap dışı Müslüman askerlerin sayısı daha da arttı. Emevîler (661-750) için en önemli asker kaynağı Horasan’dı. Öncelikle sınır boylarında yaşayanlar büyük ölçüde Müslümanların tarafına geçmişler ve “mevâlî” sıfatıyla Arap ordularına katılmışlardı. Ancak ordunun kumanda kademesinde Araplar yer alıyor ve mevâlî statüsünde bulunanlar onların kendilerine ikinci sınıf insan gözüyle bakmasını kabullenemiyordu.

Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd, 674 yılında Buhara seferinden dönerken beraberinde getirdiği 2.000 kişilik bir Türk birliğini Basra’ya yerleştirmişti. Kuteybe b. Müslim’in (670-715) emrindeki 12.000 askerinin de yaklaşık 7.000 kadarı, çoğunluğu Türk olmak üzere Arap dışı Müslümanlardan oluşuyordu. Diğer taraftan Velîd b. Abdülmelik (668-715) zamanında gerçekleştirilen Kuzey Afrika ve Endülüs’teki fetihlerden sonra İslâm ordusunda yer alan Berberî asıllı askerlerin sayısı da çok artmıştı.

750 yılında Emevîlerin yıkılmasına sebep olan Horasan kuvvetleri arasında Türk ve İranlı unsurlar çoğunlukta idi. Bu tarihten itibaren Horasanlılar yaklaşık iki nesil boyunca Abbasî ordusunun en önemli birliklerini teşkil ettiler. Göçebe menşeli bu askerler Irak’taki yeni konumlarına çok çabuk uyum sağladılar ve kısa zamanda halife ve halk nezdinde büyük itibar kazandılar. Emîn (809-813) ve Me’mûn (813-833) arasındaki iç savaşta kardeşini yenen

Me'mûn, Horasan dolaylarından topladığı kuvvetlerle iktidarı ele geçirmiş ve korumayı başarmıştı. İslâm ordusundaki Arap dışı unsurlar arasında Türkler kadar nüfuzlu olanlar yoktu. Me'mûn'un Horasanlı askerlerinin hemen tamamı Türklerden oluşuyor ve Mu'tasım (833-842) devrine kadar daha çok Horasanlılar diye biliniyordu. Bu askerler hem milliyetleri hem askerî kimlikleri bakımından memlûk sisteminin bir prototipiydi. Mu'tasım zamanında memlûk sayısında çok hızlı ve önemli bir artış oldu. Bunun başlıca sebebi, Abbâsîlerin kuruluşuna büyük katkıları olan İranlıların nüfuzunun gittikçe artmasıdır. Araplarla İranlılar arasındaki rekabetin, devletin işleyişini tehlikeli biçimde etkilemeye başlaması sebebiyle Me'mûn ile halefleri, bu güçler arasında denge kurmak amacıyla İslâm devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan özel askerî birlikler kurmuşlardır. Böylece ordudaki memlûklerin sayısı kısa zamanda 30.000'e ulaştı. Bu birliklerin kumanda kademelerinde yine Türkler bulunuyordu. Mu'tasım, Türk birlikleri için Sâmerre şehrinin kurarak onlara geniş iktâlar verdi ve yerli halkla karışmalarını engellemek amacıyla Asya steplerinden evlenecekleri kızlar getirtti.

Memlûk sistemi kısa zamanda devletin hüküm sürdüğü bütün topraklara yayıldı. Artık halifelerin memlûkleri yanında eyalet valilerinin de memlûkleri vardı. Ancak bu durum ülke içinde devlet otoritesinin ortadan kalkmasına yol açtı. Başlangıçta vilâyetlerdeki düzeni memlûkler sayesinde sağlayan halifeler ve valiler bu defa onların merkeze karşı bağımsızlık mücadeleleriyle karşılaştılar. Babası, Me'mûn'un hizmetinde bir memlûk olan Mısır vali vekili Ahmed b. Tolun (835-884), soydaşı memlûklerin desteğini alarak Mısır'da ilk Müslüman-Türk devletini kurdu (868). Yine Tolunoğullarının yıkılmasından sonra Mısır valiliğine getirilen ve Abbâsîlerin hizmetindeki başka bir Türk memlûkunun oğlu olan Muhammed b. Toğaç el-İhşîd (882-946), emrindeki 8.000 memlûkun desteğiyle Mısır'da iktidarı ele geçirip İhşîdîler/Akşitler Devleti'ni tesis etti (935). 969 yılında bu devleti yıkan Fâtımîler (909-1171) de memlûk sistemini uygulamak durumunda kaldılar. Fatımî ordusunda başlangıçta Berberî ve Zencî birlikleri bulunuyordu. Mustansır-Billâh zamanından (1036-1094) itibaren sadece Türklerden meydana gelen memlûk birlikleri kuruldu. Fâtımîler, bu birlikler sayesinde özellikle Suriye ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini belirli bir zaman sürdürme imkânı buldular. Türk memlûkleri farklı devletler tarafından yaklaşık beş asır boyunca tercih edilen askerî kuvvet oldu. Bir Müslüman yönetici, Türk memlûklerinden birlik kurmaya karar verdiğinde komşu devletler de başka seçenekleri bulunmadığından onu takip ediyordu; çünkü aksi takdirde diğerlerinin karşısında zayıf duruma düşüyordu. Memlûk elde edilebilecek bölgelere hükmeden veya onlara yakın bir coğrafyada olan Müslüman yöneticiler düşmanlarına karşı avantajlı durumdaydılar. Meselâ Sâmânîler (875-999) bu avantajı çok iyi kullanmışlardı.

Başlangıçta Türk devletlerinin ordularında köle askerlerden oluşan birlikler yoktu. Türklerin gulâm/memlûk sistemini uygulamaları XI. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Türk hanedanları bu yüzyılda Orta Asya'dan gelerek İran'a yayıldılar ve zaman zaman Türkmen birliklerinin yerine daha güvenilir bir unsur olan *gulâmları* kullandılar. Gulâmlık müessesesi, memlûk sisteminin tam bir benzeri olduğu gibi amaç ve görevleri bakımından Osmanlılardaki kapıkulu askeriyeye de eş değerdedir.

Selâhaddîn Eyyûbî'den (1138-1193) itibaren Mısır ve Suriye'de istihdam edilen memlûklerin sayısı çok arttı. Bu devirde memlûkler, emîrlerin birliklerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Eyyûbî (1171-1250) sultan ve meliklerinin her biri, kendi devletini korumak ve diğer bir melikin toprağı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için yeni askerî birlikler kurmak zorunda kaldı. Onlar, hasımları karşısında kendilerini güçlü kılacak bir unsur olarak memlûk istihdam etmeye başladılar. XII. yüzyılın ortalarında Ortadoğu'daki irili ufaklı bütün

İslâm devletlerinde memlûklerin sayısı ve nüfuzu hızlı bir şekilde arttı. Artık Türk memlûkleri bölgede siyasi ve askerî olaylarda belirleyici bir güç olmuş ve şehzadelerin tahta geçişlerini kontrolleri altına almışlardı. Çünkü Eyyûbî hükümdarları saltanatlarını korumak için mutlaka memlûklerin desteğine ihtiyaç duyuyor, onlar da bu sayede siyasi nüfuzlarını gittikçe arttırmaya çalışıyordu. Nihayet 1250 yılında Mısır'da iktidarı ele geçirip 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından yıkılacak olan Memlûklar Devleti'ni kurdular ve yıkılıştan sonra da 1811 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, önde gelen beylerini ortadan kaldırmasına kadar nüfuzlarını korudular.

Memlûk sistemi, Memlûklar zamanında ideal şeklini almıştır. Bu sistemin genel tercihi asker yetiştirilecek aday kölenin cesaret, güçlülük, çeviklik ve uzun boyluluk gibi özellikler taşımasının yanında gazilik, şehitlik, cihad vb. değerler uğruna savaşması idi. Kendisine İslâmî inancın aşılabilmesi için putperest inancına sahip, yani step kültüründen gelen bir genç, hatta çocuk olması gerekirdi. Aranılan şartlara sahip satılık gençler için gerektiğinde büyük paralar ödeniyordu. Bu sebeple bazı bölgelerde yaşayan aileler çocuklarını gönüllü olarak köle tüccarlarına satıyordu; bazı babalar ise yüksek kazanç sağlamak için oğullarını bizzat getiriyor ve sıkı pazarlık yapıyordu. Kölelerin satın alınması ve güvenli bir şekilde Mısır'a getirilmesinde köle tacirlerinin çok önemli rolü vardı. Köle ticareti yapanlar, memlûkun ana vatanı ile Memlûk Devleti'ni birleştiren zincirin bir halkasını teşkil ediyordu. Köle tacirinin en bilinen lakabı *hoca* idi. Memlûk Devleti, askerî ve idari alanda ihtiyaç duyduğu insan kaynağını, memlûk sistemini iyi çalıştırarak sağlıyordu. Bundan dolayı öncelikle köle ticaretini cazip kılacak çeşitli önlemler almıştı; köle tacirleri diğer tüccarın tâbi olduğu vergilerden muaftı. Köle taciri Orta Asya'dan aldığı köleleri doğrudan Mısır'a getirmezdi. Toplanan köleler, İslâm âlemine arz için ilk önce büyük şehirlerde açılan köle pazarlarına götürülüyordu; bunların en meşhurları Fustat ve Bağdâd'daki *dârü'r-rakîk* denilen pazarlardı.

Memlûk sultanı için satın alınan kölelerin bedeli *beytûlmâl* tarafından ödenirdi. Bir sultan öldüğü veya tahtından indirildiği zaman *küttâbiye* (*kitabiye*) denilen, henüz eğitimini tamamlamamış ve bu yüzden sultan tarafından azat edilmemiş memlûkler tekrar beytûlmâle gönderilir ve gelenek gereği yeni sultan onları bir daha satın alırdı. Bu sırada kadılar da hazır bulunurdu. Bir memlûk için ödenen fiyat o memlûkun lakabı olabiliyordu. Kaynaklar, Sultan Kalavun'un taşıdığı "Elfi" lakabının kendisine 1.000 dinara satın alınması sebebiyle takılmış olduğunu belirtir.

Sultan tarafından satın alınan bir memlûk, önce Kâhire Kalesi'nin kışlalarında yer alan ve *tibak* denilen askerî okula yerleştirilirdi. Bu okulda memlûke İslâm dini öğretilir, ardından bir emîrle dahi konuşmasına müsaade edilmeyen katı disiplin kuralları içinde askerî bilgiler verilirdi. İbn Haldun'a göre dinî bilgiler eşliğinde yaptırılan bu eğitim, askerlik mesleğini motive ediyordu. Öğrenimini bitiren memlûk azat edildikten sonra askerî teçizatını alır ve sultanın hassa birliğine katılırdı.

Bir memlûkun meslek hayatındaki en önemli kişi onu en son satın alan ve azat eden kimseydi. Azat edilen memlûke "atik", azat edene de "mu'tık, mevlâ, üstat, seyyid" denirdi. Memlûk, son efendisine karşı onun ölümüne kadar büyük saygı ve sadakat duyguları beslemeliydi. I. Baybars'ın sultan olduktan sonra dahi emîri durumundaki mevlâsı Ay Tegin'e büyük saygı gösterdiği ve bunun diğer memlûklere örnek teşkil etmesini istediği bilinmektedir. Bir memlûk, mevlâsına sadakat gösterdiği gibi arkadaşlarına da sadıktı. Memlûkün kölelik ve azatlık arkadaşlarına *hûşdâş/ hûşdâşiye* denirdi. Hûşdâşlar tam bir dayanışma içindeydi; uzun

zamandan beri hûşdâş olanların arasına sonradan katılanlara *ecnebî* (garip) denir ve kendilerine bir süre yabancı gibi davranılırdı. Hûşdâşiye arasında görülen karşılıklı dayanışma yaşça büyük olanın küçüğü gözetmek için görev almasıyla başlar ve büyük memlûke *aka/ağa*, küçük memlûke *ini* denilirdi.

Memlûklar daima Türk isimleri kullanmışlardı; bu durum onların toplumun geri kalanından ayrılmaları, birlik olmaları ve kendi özgün kimliklerini korumaları hususunda büyük önem taşımıştır. Memlûkların Türk menşeli olup olmamasının Türk ismi taşımalarına etkisi yoktu; Türk asıllı olmayanlar da Türk adı almak zorundaydı ve bu isim değişikliği genellikle kölenin tüccar tarafından ilk efendisine satışı sırasında yapılırdı. Çeşitli kavimlere mensup olan ve Türk adları taşıyan memlûkların konuştukları dil de Türkçe idi; dolayısıyla *Türk* veya *Etrâk* diye çağrılıyorlardı. Kurdukları devlete Memlûk Devleti adı yanı sıra *Devletü 't-Türkiye* veya *Devletü 'l-Etrâk* de deniliyordu.

Memlûklar şahsî meziyetleri, sosyal farklılıkları ve askerî alandaki başarıları ile Mısır toplumunda özel bir aristokrat sınıfı oluşturmuştur. Ancak bu tek nesilli bir soyluluktur; yani memlûkun memlûk olmasıyla başlayıp ölümüyle sona eriyordu ve çocuklarına intikal etmiyordu. Çünkü bir memlûkun oğlu kölelik veya esirlikten gelmediği için memlûk olamıyor ve bu sıfatı taşıyamıyordu. Memlûklar Mısır'dan başka Hindistan'da da kendi adlarıyla anılan bir hanedan kurmuşlardır (1206-1290).

Memlûk Tarihinin Kaynakları